

O BALDAQUINO DE SANTIAGO DE ANTAS (A LAMA - PONTEVEDRA)

Por: Estanislao Fernández de la Cigoña e Núñez

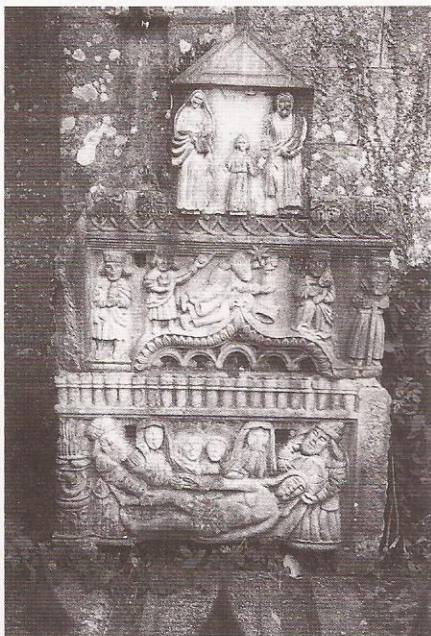

SANTIAGO DE ANTAS, Á BEIRA DUN CAMIÑO MONTÉS

Antas é unha das dez parroquias que se integran no concello da Lama, na parte centro-oriental de Pontevedra. O Camiño que pasaba por aquí procedía da serra do Suído e recollía ós peregrinos que se achegaban a ela ou partían das súas

localidades.

Antas, como a maior parte do resto do concello, está a perder habitantes nos últimos anos. A poboación, sen embargo, crece no verán notablemente pois, debido ó seu clima san, moita xente orixinaria do lugar e outra que non o era reedificaron casas vellas e fixeron outras novas para pasa-las vacacións e fins de semana.

Os tres paneis que compuñan o baldaquino de Santiago de Antas tal como aparecen montados contra o muro esquerdo da igrexa parroquial daquela localidade.

INTRODUCCIÓN

O baldaquino da igrexa parroquial de Santiago de Antas (A Lama - Pontevedra) non foi sequera recollido por Filgueira Valverde & Ramón Fernández-Oxea no seu traballo/catálogo: "*Baldaquinos Gallegos*" que veu a luz

no ano 1987 e que representa o inicio do estudio sistemático destas construcións na nosa terra. Posteriormente, houbo outras adicións, pois como tódalas obras primas deixou lagoas que foron cubrindo diferentes investigadores paseniñamente ó longo dos anos. Sen embargo, sobre o baldaquino de Antas nada atopamos escrito, permanecendo no anonimato máis absoluto ata que nós o demos a coñecer case de pasada durante o ano 2002 en dous traballos diferentes que trataban asuntos por completo alleos a este tipo de construcións. Titulámo-lo primeiro: "*Dúas aportacións ó catálogo dos Cerviño: o panteón de Antas -A Lama- para Xosé e o cruceiro xubilar do Poste da Franqueira -A Cañiza- para Ignacio*", traballo que publicamos na revista, "Pontevedra", número 17. Alí, reproduciamos na páxina 184, unha fotografía do baldaquino no seu estado actual. O espacio que lle dedicamos foi necesariamente, breve, pois nada tiña que ver co asunto verdadeiro daquel artigo que nos levara unha vez máis ata a parroquial de Santiago de Antas para ve-lo mausoleo que fixera o mestre canteiro Xosé Cerviño García. Se o baldaquino saíu a relucir no mesmo era porque a tradición local aseguraba que era obra daquel canteiro, cousa que descartamos dende o principio.

A VOLTAS CO TEMA

O segundo traballo no que falabamos do baldaquino de Antas foi no noso libro "*Entre encravamentos profundos e desencraves amorosos*" que publicou a editorial Galaxia, tamén no ano 2002. Nun dos seus capítulos tratábamos dalgúns baldaquinos que representaban o descendemento de Cristo como paso previo á chegada dos cruceiros de desencravo. Entre as representacións que escollemos achábase a de

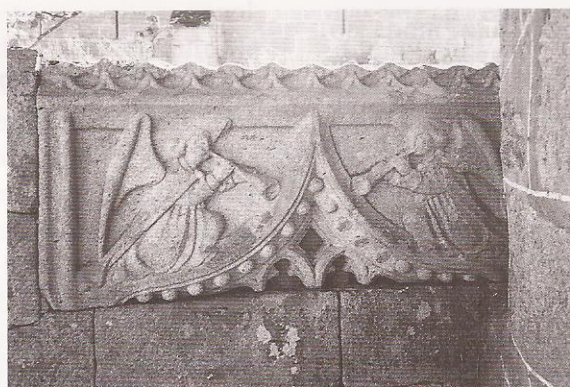
Entre os cruceiros acubillados por baldaquino atópase o de Xende (A Lama-Pontevedra), feito por Manuel González Perdiz no ano 1868. Polo tanto, o baldaquino nos cruceiros achegouse a nós bastante máis cos que se fixeron no interior das igrexas.

Santiago de Antas. Proporcionabamos, tamén, unha **fotografía** desta escena concreta na páxina 101 que recollía **soamente** o terceiro andar daquela montaxe, no que Cristo **aparece** nunha posición horizontal, atendido cariñosa e **coidadosamente** polos desencravadores: amigos e membros da súa familia.

Tanto neste traballo como no anteriormente mencionado tratábase do baldaquino de Antas moi sucintamente, pois introducíase nos textos como consecuencia dunha evolución dos feitos que estabamos a desenvolver, pero nada máis.

O BALDAQUINO, UNHA MODA PASAXEIRA E, POLO MOMENTO, ESQUECIDA

Aseguraba Filgueira Valverde & Ramón Fernández-Oxea (1987) que este motivo ornamental tivo unha boa difusión dende o final do século XV ata a metade do XVI, durando o seu apoxeo, polo tanto, uns setenta e cinco anos aproximadamente. Máis difícil resultará, sen embargo, sinalar cronoloxías exactas entre os diferentes baldaquinos que se atopan espallados por Galicia, principalmente na provincia de Pontevedra.

Baldaquino da igrexa parroquial da Bola (A Bola - Ourense) agora no muro do adro, co seu arco conopial esaxerado no ápice que parte en dous a escena dos músicos celestiais. Ten unhas medidas parecidas ás dos paneis da parte inferior de Santiago de Antas, aínda que resulta un pouco máis longo: 182 por 77 cm.

REPRESENTACIÓN, FORMA E TAMAÑO DOS PANEIS

Case tódolos retablos que atopamos presentan formas rectangulares, sendo con frecuencia apaisados na súa disposición xeral, polo que resulta, case sempre, bastante maior o longo có alto, amosándose a miúdo de pouco grosor. Podemos dicir que son de pequeno ou mediano tamaño, acadando medidas inferiores ós dous metros cadrados (Estamos a falar das diversas partes nas que agora descubrimos descompósto-los baldaquinos).

Un dos motivos que máis se repiten son o desencravo de Cristo e a adoración dos Magos. Moito máis escasos son as representacións nas que aparecen Santiago Apóstolo, San Sebastián, a Sagrada Familia, o nacemento de Xesús, a anunciación de María, a resurrección de Cristo, etc.

CRONOLOXÍA, APROXIMADA, DOS BALDAQUINOS

En canto á datación exacta dos baldaquinos, nada sabemos con exactitude, pois carecen de epígrafes que

determinen a súa idade. Manexamos, sen embargo, algúns elementos que nos permiten albiscar con certas posibilidades de rigor a súa datación aproximada. Referímonos ó arco conopial sobre o que se desenvolve a escena en moitos deles, incluído o de Antas, e que podemos datar como pertencentes á segunda metade do século XV.

O arco conopial é un artificio máis do gótico flamíxero, polo que nos permite adxudicar esa idade, se non exacta, relativamente próxima, ós retablos que amosan esta decoración. Por outra banda, algúns destes retablos rematan na parte superior nunha fina, elaborada e bonita filigrana que era utilizada, igualmente, durante o período

pertencente a esa mesma etapa gótica, polo que a concreción aparece dobremente confirmada.

Debemos salientar que o baldaquino do cemiterio de Antas, aínda que amosa un arco conopial no segundo andar que representa a adoración dos Reis, e un remate na parte alta deste mesmo tramo con filigrana floral, parece, á vista, como moito máis recente pola perfección e conservación das figuras e pola policromía que amosa aínda ó longo do panel superior, que outros moitos que temos visto

nesta mesma posición, expostos, un e outros, á durísima intemperie, suxire que o de Antas foi colocado neste lugar nunha etapa relativamente serodia. Se queremos dicilo doutra maneira debemos concluír que este baldaquino se desmontou non hai tantos anos como para que a chuvia, o vento e máis as xeadas acabasen con el como pasou con outros que coñecemos que se amosan totalmente estragados.

Este fermosísimo panteón mandado construír por José Taboada Monteira no ano 1908 áchase en Folgoso (Cerdedo-Pontevedra). Fíxoo Xosé Cerviño García, "Pepe da Pena" e estamos a falar tamén doutro tipo diferente de baldaquino que atopou na arquitectura funeraria o seu máximo expoñente.

O BALDAQUINO COMO OBRA ARQUITECTÓNICA

Aínda que todos temos en mente o que é un baldaquino afeitos a ver nos camiños cruceiros cubertos por eles, sobre todo na parte sur da provincia de Pontevedra, e de túmulos, nos cemiterios das nosas vilas e aldeas, o baldaquino interior, aquel que se facía dentro dos templos non resulta, agora, tan fácil de ollar, a pesar de ter unha notable expansión por Galicia enteira e débese, isto, a varias razóns:

1º. - A súa propia situación interna, pois ante a carencia de curas, os templos permanecen pechados a maior parte dos días, polo que a visita se dificulta en exceso.

2º. - A súa destrución sistemática. A moda do baldaquino pasou hai moito tempo, pois ocupan demasiado espacio dentro da igrexa e, ademais, perdeu a súa verdadeira utilidade. Desfáanse a miúdo, como consecuencia e, ás veces, os propios párrocos, mandan coloca-las diversas pezas que os formaban noutras posicións exteriores, a xeito de adobíos, preferentemente en adros, muros e cemiterios, tal é o caso que nos ocupa.

O CASO CONCRETO DO BALDAQUINO DE ANTAS. A SÚA SITUACIÓN

Os restos do baldaquino que antigamente estaban no interior do templo de Santiago de Antas, áchanse, agora, pegados ó muro exterior da igrexa parroquial, pola súa banda esquerda e protexidos por unha reixa de ferro. Serven, na actualidade, de adobío a tres tumbas anónimas que se achan dentro dun pequeno rectángulo presidido polos retablos que aparecen montados uns sobre outros. Algunhas figuras conservan aínda restos da antiga policromía que debía cubri-la totalidade dos paneis.

En canto a súa orixinalidade, esta é relativa, pois a adoración dos Reis que aparece representada a ras do chan está igualmente nos baldaquinos de Amil, Arca, Arcos de Furcos, Borela, Codeseda, Couso de Avión, Curro, Deán (Santa María), Fragas, Meis (S. Salvador), Pedre, Ponte Arnelas, Vilalonga e Ventosa.

A representación do desencravo tamén é un motivo bastante copiado. Así aparece nos baldaquinos de: Arca, Arcos de Furcos, Barrantes, Borela, Curro, Fragas, Meis (San Salvador), Pontevedra, Moldes e Vilar de Donas.

O único que resulta verdadeiramente orixinal é a Sagrada Familia que non ten equivalencia, que nós saibamos, noutros lugares da xeografía galega.

MEDIDAS DESTA ARBITRARIA MONTAXE

Os tres retablos superpostos que constituíron o antigo baldaquino alcanzan unha altura total de 222 cm, sendo o máis irregular nas súas proporcións o superior, pois os outros dous son absolutamente iguais. O groso dos paneis varía segundo o nivel ou relevo das figuras que representan. Nas partes máis sólidas supéranse os 15 cm. Por paneis, as medidas que obtivemos, foron:

1º. - O superior ou da Sagrada Familia ten 66 cm de alto por un fronte de 58,5 cm.

2º. - O intermedio ou da Adoración dos Reis mide 78 cm de alto por un fronte de 146 cm.

3º. - O inferior ou do Desencravo iguálase exactamente co anterior: 78 cm de alto por 146 cm de longo.

AS TRES DIFERENTES SECCIÓNS

Este retablo que supera no seu conxunto os 2,20 m de altura, podemos dividi-lo para a súa correcta disección en tres partes ben diferenciadas e que constitúen as distintas porcións ou lados do antigo baldaquino interior. De abaixo arriba, distínguense perfectamente os tres andares que imos detallar seguidamente:

1º. Andar ou panel inferior: situado a ras do chan

Representa o desencravo de Cristo nunha situación terminal, polo tanto, tamén podería ser, igualmente, a unción do mesmo polos santos óleos, ou unha representación duns instantes previos ó seu enterramento na tumba lítica que lle prestara Xosé de Arimatea, o membro do Sanedrín.

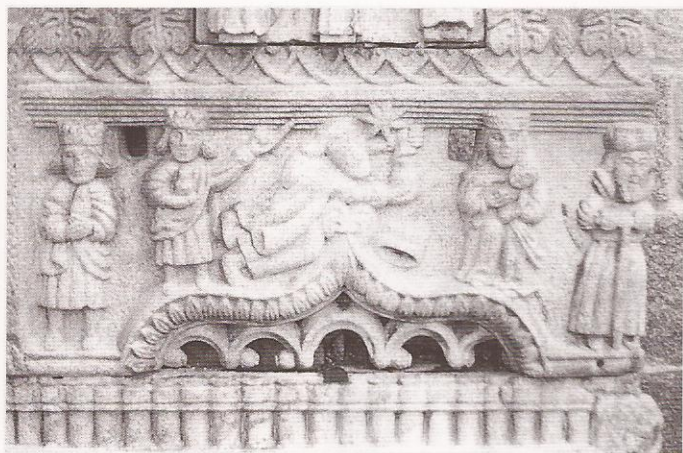

Panel inferior no que se representa o desencravo de Cristo. Os desencravadores están ós lados. A Nai suxeita a man do fillo e as Tres Marias vense na parte central. Este panel ten 146 cm de fronte por 78 cm de altura, igual co intermedio.

O total de persoas representadas acada as sete. A sección do desencravo ocupa, como xa dixemos, a parte baixa que adobía o mausoleo ou monumento funerario. Os persoeiros que figuran no mesmo son, ademais do

crucificado que aparece en posición horizontal de dereitas (Cabeza á dereita, pés á esquerda), os desencravadores: Nicodemo e Xosé de Arimatea que están nos extremos. Xosé, como personaxe máis importante, loce un chapeo máis alto e amosa a barba máis coidada que Nicodemo. Ademais suxeita a cabeza nimbada de Xesús mentres que Nicodemo terma dunha das pernas. A Virxe María, ó lado de Nicodemo, cóbrese dun mantelo, carecendo de nimbo, colle amorosamente a man do seu fillo. María Cleofás e María Salomé, en posición recollida, amosan nimbádelas ás súas cabezas, mentres que María Madanela, sen coroa, presenta enteiramente descuberta unha longa melena e lévase un pano á face para seca-las bágoas, como arrepentida da súa vida licenciosa antes de coñecer a Xesús.

Neste retablo, o efecto cidade xorde co muro de Xerusalén pechando a escena en forma de ameas e dous buratos que semellan xanelas situados pola banda externa da Virxe e de María Madanela. Unha columna cilíndrica adobiada de figuras xeométricas aparece á esquerda, pechando o cadro, mentres falta no lado dereito.

Panel intermedio que representa a adoración dos Reis Magos. Estes aparecen á esquerda da imaxe, mentres a Sagrada Familia está á dereita. Ten as mesmas medidas co panel inferior: 146 por 78 cm.

2º. Andar ou panel intermedio

A escena, neste caso, é perfectamente nítida e concreta: vese a chegada dos Reis Magos ó presebe de Belén coas súas ofertas. Os tres aparecen pola banda da esquerda guiados por unha estreliña. María co meniño Xesús no colo e San Xosé, pola dereita, pechan a representación escénica deste acto.

O total de persoas representadas neste panel acada as seis. O primeiro dos reis, pola banda da esquerda coa súa coroa, aparece de fronte e de pé. Entre as mans leva unha especie de tarro, onde quizais porte a mirra. O segundo, vese nun plano superior obrigado polo arco conopial ó que está subido e que xustamente nos seus pés

inicia a primeira das súas curvaturas. Noutro tarro debe leva-lo incenso. Co dedo índice da man esquerda sinala cara arriba: marcando a estrela que os guía e que aparece xunto á cabeza do terceiro, que se tivo que representar inclinado, pois obrigado polo ápice ou vértice do arco non se puido pór vertical por carencia material de espacia e aparece, polo tanto, nunha posición moi forzada, case como voando. Este rei porta nunhas sacas o ouro. A seguinte figura é a de María co meniño no colo, xusto, tamén, na curvatura segunda do arco, dando a sensación de que está sentada. Ó seu carón, e pechando o cadro, representouse a San Xosé, que leva un caxato nas mans.

O arco conopial limita a escena por abaixo. Pon o límite por riba unha serie de cinco molduras descendentes nas que aparecen proxectadas as coroas dos reis, a estrela, o limbo da Virxe e o sombreiro de San Xosé. O retablo remata nunha serie de follas entrelazadas polos pecíolos e afastadas por piñas a xeito de filigrana. Ten, tamén dous buratos ou xanelas rectangulares e unha serie de molduras, ata seis, que van in crescendo e que aportan a sensación de muro ou fortaleza por detrás da imaxe.

3º. Andar ou panel superior

Con el remata a nova armazón do vello baldaquino. Vemos nel unha representación familiar: Xesús camiña no medio dos seus pais. María pola banda da esquerda e San Xosé, dándolle a man, pola dereita. Os tres acadan unha posición de paseo ou camiñada. Polo tanto, o meniño Xesús xa non é un bebé, ten algúns anos de idade: posto que anda perfectamente. A parte superior, en forma de frontispicio, mostra debuxada xustamente por debaixo unha pomba a cor que representa o Espírito Santo que parece guía-lo seu camiño.

Panel superior que representa a Sagrada Familia. Por riba da cabeza de Xesús aprécianse unhas ás que corresponden a unha pomba, representación do Espírito Santo. Este panel ten 58,5 cm de fronte por 66 cm de altura.

Este retablo carece do efecto cidade que caracteriza ós outros dous, así como das filigranas nos que aqueles rematan pola parte de enriba. Ademais, amosa unha moi diferente morfoloxía. A nosa particular impresión é de que este panel non era unha peza xenuína do propio baldaquino ou, polo menos, que non foi feita á par das outras. E son varias as razóns que nos levan a suxerir e manter esta hipótese:

1º. - As diferentes medidas, discordes totalmente coas acadadas polas outras dúas seccións, pois esta é moito máis pequena.

2º. - Conservar vestixios da pintura orixinal, mentres que o resto da obra carece da mínima color. Isto parece indicar que procede doutra parte, pois non ía estar pintada esta sección e as outras non.

3º. - A diferente textura do granito, que parece confirmar que non constituía unha unidade co resto da obra.

4º. - A forma desemeillante dos vestidos e os seus pregues e que para nós evidencia unha man distinta, ou, en todo caso, unha época tamén diferente de execución.

5º. - Tamén chama a nosa atención que mentres das representacións de desencravo e da adoración dos Reis hai diferentes reproducións noutras igrexas galegas: do desencravo non menos de 10 e da adoración polo menos 14, da Sagrada Familia non hai outra que a de Santiago de Antas, o que non deixa de ser, cando menos, bastante sorprendente.

ANÁLISE PORMENORIZADA DA SÚA SIMBOLOXÍA

Vexamos, agora por partes, cada unha destas seccións para aprecia-la simboloxía que este baldaquino encerra e que nunha primeira ollada pode pasarmos bastante desapercibida.

1º. - O arco conopial

Este arco, en realidade, vén substituíndo ó chan no que se desenvolven os feitos. É, polo tanto, como unha especie de alfombra ou tapiz que resalta o escenario. Por outra banda, introduce un efecto de artificialidade no conxunto da obra. Dalgún xeito, parece indicar que esto foi o que aconteceu, pero non sucedeu aquí, nin sequera no tempo presente. Pasou, sen dúbida, noutro lugar, hai moitos anos.

Os arcos conopiais dos baldaquinos son case sempre sinxelos, pois poucos se amosan por duplicado. Tamén poden non existir: caso de Borela (Cotobade), por exemplo.

2º. - As cristas e filigranas dos remates

As cristas sinalan o remate do cadro pola parte alta. Serven, polo tanto para afastar diferentes escenas ou limitalas se esta é única.

No retablo de Antas, o andar intermedio que representa a Adoración dos Reis amosa unha finísima filigrana de follas compostas e piñas intermedias, mentres que na escena do Desencravo, no primeiro andar, se substituíu por cilindros ameados en forma de escudos.

3º. - O chamado fondo cidade ou murallas de Xerusalén

Dende o primeiro arte cristián, cando unha escena se efectuaba por fóra da cidade, como foi o caso da crucifixión de Cristo, extramuros de Xerusalén, pero moi preto dela, acostumaban colocar, no último plano da visión do cadro, as murallas da cidade para situa-la acción nun espacio xeográfico perfectamente determinado. Polo tanto, as murallas, eran como a cortina de fondo que pechaba as representacións que tiveron lugar no Calvario e arredores.

O fondo cidade, nos paneis de desencravo, vén marcado pola aparición de xanelas, torres, ameas, etc. que nos lembran que a acción se está a desenvolver no exterior. Nalgúns paneis este efecto aparece claramente sinalado, tal é o caso do baldaquino de Fragas (Campo Lameiro), onde as xanelas en forma de buratos aparecen enmarcadas, ou no caso do de Borela (Cotobade) que rematan nun arco de medio punto. O curioso, é que moitos dos paneis que coñecemos amosan as ventás colocadas nos mesmos sitios: parte alta, por debaixo da cornixa e cara ós extremos. Ó principio, pensabamos se serían uns buratos feitos para favorecer-lo transporte e colocación dos paneis, pero despois caemos na conta de que se trataba de situa-la muralla da Cidade Santa por excelencia: Xerusalén e que, polo tanto, estabamos ante o efecto que se deu en chamar "*fondo cidade*", por se-los muros da vila o último que se vía naquela representación coreográfica que os nosos artistas estaban a representar.

O feito de amosar cornixas en forma de catro ou cinco bandas tamén remarca notablemente a sensación de muralla deste mesmo "*fondo*" do que estamos a falar.

Sanguñeda (Mos), 1 de maio de 2002
(Festa do Traballo)

BIBLIOGRAFÍA EXCLUSIVAMENTE CITADA NO TEXTO

- * FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA NÚÑEZ, E. 2002. Dúas aportacións ó catálogo dos Cerviño: o panteón de Antas (A Lama) para Xosé e o cruceiro xubilar do Poste da Franqueira (A Cañiza) para Ignacio. *Pontevedra, Revista de Estudios Provinciais*, nº. 17: 179-190.
- * FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA NÚÑEZ, E. 2002. *Entre encravamentos profundos e desencravos amorosos. O encravamento e o desencravo na imaxinería galega*. Editorial Galaxia. 254 pp. Vigo.
- * FILGUEIRA VALVERDE, J. F. & R. RAMÓN FERNÁNDEZ-OXEA. 1987. *Baldaquinos Gallegos*. Edita: Fundación Pedro Barrié de la Maza. 175 pp. A Coruña.